

ЕКОНОМІЧНІ ТА ПРАВОВІ ОСНОВИ ВИРІШЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КРИЗИ

Зміни, привнесені людиною у фізичні, хімічні, метеорологічні умови та біологічну різноманітність Землі, висувають екологічну проблему в розряд глобальних з погляду подальшого виживання людини. Найважливішою особливістю нового етапу господарського розвитку світу й України як його частини, стає його співвіднесення з екологічним станом планети. Екологічну проблему останнім часом прирівнюють до проблеми виживання людини – збереження всього живого світу.

Населення Землі становить зараз 6 млрд людей. Це в 3 рази більше, ніж виснажені природні та енергетичні резерви будуть здатні прогодувати й обігріти через 100 років. За оцінками ЮНЕСКО, щоб людство вписувалося в природні цикли біосфери, воно повинно або зменшитися в 10 разів, або в 10 разів скоротити сучасний рівень споживання, або збільшити обсяги споживчих товарів. При цьому використовують такі розрахунки. Лише 1/10 енергії, що використовується людством, здатна відновлюватись, отже, тільки 500 млн. людей могли б жити у звичайному режимі біосфери.

Екологічна криза так само небезпечна, як і атомні війни. Знання реальної екологічної ситуації у світі дозволить міжнародному співтовариству виробити нове екологічне мислення, систему заходів щодо забезпечення безпечного існування людини на Землі. Для цього слід використовувати всі розвинуті форми міжнародної співпраці на основі єдиних оцінних критеріїв, загально визнаних універсальних підходів.

Основою економічного підґрунтя вирішення екологічних проблем повинно стати створення екологічних бюджетів на всіх рівнях від державного до місцевого і не тільки в одній окремо взятій країні, а у світовому суспільстві взагалі. До екологічних бюджетів слід направляти кошти, що вивільняються від скорочення військових витрат, конверсії. І незважаючи на те, що ці надходження зростають (на природоохоронні заходи людство витратило у 1970 р. 40 млрд дол., у 1980 р. – 75 млрд дол., у 1990 р. – 150 млрд дол., а у 2000 р. – близько 250 млрд дол.), вони несумірні з майбутніми

екологічними проблемами. Індустріальні країни витрачають від 0,8 % до 1,7 % свого ВВП, тоді як тільки розрахункова вартість збитків, щорічно заподіюваних навколишньому середовищу, становить у середньому 4%–6 % вартості їх ВВП. Інакше кажучи, якщо порівняти масштаби збитків, завданих економікою довкілля, виявиться, що відновні заходи заповнюють щонайбільше 1/4 обчислюваних у грошах збитків. Перед усіма країнами постають колосальні завдання з охорони й оздоровлення флори й фауни, з розробки заходів боротьби з деградацією ґрунтів, захисту озонового шару атмосфери, скорочення викидів у моря і спалювання отруйних рідких і твердих відходів [6].

Найбільш кризовий в екологічному аспекті континент, що активно забруднює навколишнє природне середовище, – Європа. ЮНЕСКО пропонує створювати оперативні групи «зелених касок» для здійснення Всесвітньої програми захисту навколишнього природного середовища. Екологія останніми роками є постійним об'єктом діяльності європейської спільноти. Серед заходів, що забезпечують зміну економіки передових націй у бік гармонізації людини і довкілля, можна назвати такі:

- 1) реорганізація податкової системи таким чином, щоб стимулювати збереження або відновлення природного середовища;
- 2) розробка й освоєння енерго- і ресурсозберігаючих технологій;
- 3) утилізація всіх видів відходів;
- 4) пошук технічних рішень, здатних запобігти викидам в атмосферу вуглекислого газу при спалюванні палива.

Майбутнє світової цивілізації перебуває під загрозою, оскільки головним напрямком економічної політики більшості держав планети, як і раніше, є примітивний індустріалізм за будь-яку ціну, без урахування наслідків для довкілля. Одним із найважливіших інструментів, якими Захід може зацікавити «третій світ» у вирішенні екологічних завдань, – це зниження боргового тягаря, а також надання постійної допомоги – технологічної, фінансової, юридичної.

Гострі екологічні проблеми існують і в

нашій країні: безгосподарність, хижацьке ставлення до природних багатств, гонитва за «паритетами», «пріоритетами», виконанням планів за будь-яку ціну, господарська гігантоманія, брак фінансових, матеріальних ресурсів, відсутність протягом довгого часу єдиної програми захисту й оздоровлення навколишнього середовища, що призвело до трагічних наслідків.

Геоecологічний стан території України оцінюється як кризовий. Протягом тривалого часу в Україні господарська діяльність здійснювалась без урахування екологічних вимог; розвивалися переважно галузі, що видобувають сировину, хімічна і металургійна промисловості, енергетика, що є екологічно небезпечними. Територіальна організація промислового виробництва, його технологія залишаються недосконалими. Внаслідок нерационального природокористування розораність сільськогосподарських угідь в Україні найбільша порівняно з розвинутими країнами світу. У результаті цього надмірно забруднюються атмосферне повітря, річки, озера, водосховища, моря, підземні води, ґрунти.

Значною мірою впливає на стан довкілля діяльність промислових підприємств, будівництво й експлуатація електростанцій, видобуток корисних копалин. Результатом такого впливу є, перш за все, хімічне забруднення, на яке припадає більше 80 % всього обсягу забруднень. Основними джерелами забруднення є підприємства паливно-енергетичного комплексу, металургії, хімічної промисловості, машинобудування, військово-промислового комплексу, промисловості будівельних матеріалів, харчової промисловості, комунального господарства, транспорту.

Концентрація підприємств паливно-енергетичного комплексу в окремих районах України дуже велика. Це призводить до значного забруднення повітря діоксидом азоту, оксидом вуглецю. Їх середньорічний вміст у багатьох промислових містах удвічі й більше перевищує гранично допустимі концентрації (ГДК). Серед викидів теплової енергії основними є сірчаний ангідрид – 63 %, оксид азоту – 33 %, тверді частки – 30 %.

Дія металургійного виробництва на природні умови і стан навколишнього середовища найбільш відчувається в районах, де поєднуються гірничовидобувні та збагачувальні підприємства із підприємствами виробництва металу. Тут спостерігається техногенне переваження природного середовища. Так, у Донецько-

Придніпровському регіоні знаходиться близько 5 тис. металургійних, хімічних, енергетичних, машинобудівних, гірничорудних та інших промислових підприємств, що викидають в атмосферу більше 70 % оксидів вуглецю і азоту, вуглеводнів, сірчаного ангідриду. Саме тому довкілля міст Донецько-Придніпровського регіону – найбільш забруднене серед міст України. У Донецьку, Горлівці, Єнакієвому, Дніпропетровську, Алчевську, Кривому Розі, Дзержинську, Краматорську, Запоріжжі, Луганську, Маріуполі рівень забруднення перевищує середній по Україні. В атмосферних опадах цього регіону виявлені сульфати, нітрати, азот, хлор, гідрокарбонати натрію, калію, кальцію, магнію. Металургійне виробництво впливає на якість поверхневих і підземних вод, побутове й промислове водозабезпечення.

Хімічні виробництва викидають в атмосферу сірчаний газ, оксиди азоту, вуглеводневі й летючі органічні сполуки тощо. Сильно забруднюють навколишнє середовище підприємства з добування і переробки сірки, калієвої (в Прикарпатті) і кухонної (в Донбасі) солі, рапи Сивашу (в Криму), з виробництва азотних і фосфатних добрив (у містах Донбас, Вінниця, Торби, Одеса).

Атмосферу, поверхневі й підземні води значно забруднюють підприємства машинобудівного комплексу Донбасу і Придніпров'я (Донецьк, Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Краматорськ, Маріуполь). Особливо небезпечні для людини канцерогенні речовини підприємств електротехнічної промисловості, верстатно- і приладобудування, транспортних засобів тощо.

За умов широкого використання природних ресурсів та підвищення рівня навантаження на довкілля очікувати самостійного відновлення природи не має сенсу. Вирішити питання безпечного довкілля можна лише через упровадження еколого-економічної політики, що має стати пріоритетом розвитку будь-якої країни, й України в тому числі.

Можна виділити три механізми реалізації еколого-економічної політики: пряме регулювання (державна дія); економічне стимулювання (ринкові механізми); змішані механізми. Як випливає з теорії і практики останніх десятиріч, вирішувати екологічні проблеми тільки на базі державного регулювання або тільки ринку не вдається. Існує ряд принципових причин, що визначають «провали» ринку (відсутність/заниженість цін, суспільні блага тощо) і неефективність державної політики (субсидії,

податки тощо) у сфері охорони навколишнього середовища й використання природних ресурсів. У зв'язку з цим найбільш прийнятними є змішані механізми, які дозволяють реалізовувати еколого-економічну політику на основі державного регулювання й ринкових інструментів.

Проведення ефективної еколого-економічної політики припускає поєднання макроекономічних заходів і заходів, що мають власне екологічну спрямованість. До першої групи належать заходи, які застосовуються в рамках загальної економіки або на рівні комплексів/секторів. Вони можуть не мати екологічної мети. До другої групи входять заходи, що орієнтовані на саму екологію і які часто мають допоміжний або компенсуючий характер щодо макроекономічних заходів.

Істотною проблемою для охорони навколишнього природного середовища є інституційна неефективність, зокрема, невизначеність прав власності. У ряді випадків точна фіксація прав власності дозволяє поліпшити екологічну ситуацію. Ефективна концепція раціоналізації природокористування й відповідний економічний механізм природокористування в секторах або комплексах можуть бути розроблені й реалізовані тільки після розробки концепції розвитку самих секторів чи комплексів і всієї економіки. У загальному вигляді можна виділити три типи економічних механізмів природокористування:

- 1) м'який і «наздоганяльний», ліберальний в екологічному аспекті;
- 2) стимулюючий розвиток екологобалансованих і природоохоронних виробництв та видів діяльності;
- 3) жорсткий, пригнічувальний і гальмувальний розвиток природомістких і забруднюючих видів діяльності.

Існують такі елементи економічного механізму природокористування, що формується в умовах розвитку ринкових відносин в Україні:

- платність природокористування;
- система економічного стимулювання природоохоронної діяльності;
- платня за забруднення навколишнього природного середовища;
- створення ринку природних ресурсів;
- удосконалення ціноутворення з урахуванням екологічного чинника, особливо на продукцію природоексплуатуючих галузей;
- екологічні фундації;
- екологічні програми;
- продаж прав на забруднення;

- система «застава–повернення»;
- екологічне страхування.

Економічний механізм природокористування повинен вбудуватись в економічну систему суспільства, а не бути розрізненим набором заходів та інструментів, направлених на вирішення тих або інших екологічних проблем. Ринковий характер цього механізму припускає регулюючу роль держави, до функцій якої входить встановлення основних напрямів, параметрів і порядку його застосування.

Серед основних елементів господарського механізму, що сформований сьогодні в Україні, можна виділити введення платності природокористування і створення ринку природних ресурсів, розробку системи економічних інструментів природоохоронної діяльності й фінансування природоохоронних заходів, створення алгоритму реалізації великих державних і регіональних екологічних програм. Усі ці напрями з різним ступенем розробленості застосовуються в економіці України. Проте цілісного економічного механізму природокористування поки не існує.

Основи економічного механізму забезпечення охорони навколишнього середовища передбачені в Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» (далі – Закон). У цьому Законі передбачено комплексний зв'язок усієї управлінської, науково-технічної та господарської діяльності з раціональним використанням природних ресурсів та ефективністю заходів з охорони навколишнього середовища на основі економічних важелів. У законі визначаються джерела фінансування заходів щодо охорони навколишнього середовища, встановлені ліміти використання природних ресурсів, скидів забруднюючих речовин, а також утворення й розміщення відходів. У Законі встановлені нормативи збору й розміри використання природних ресурсів, викиди і скиди забруднюючих речовин у навколишнє середовище. Крім того, у Законі передбачено надання пільг при впровадженні маловідходних, енерго- та ресурсозберігаючих технологій і нетрадиційних видів енергії тощо, а також відшкодування в установленому порядку збитків, завданих порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища.

До основних елементів економічного механізму охорони навколишнього природного середовища належать: фінансування, спеціальні збори, заходи стимулювання, еколого-економічні гарантії.

Кошти на фінансування заходів з охорони навколишнього природного середовища надходять з бюджетів різних рівнів (державного бюджету України, республіканського та місцевих бюджетів). Крім того, кошти надходять із підприємств, установ та організацій, а також із фондів охорони навколишнього середовища (державного, Автономної Республіки Крим та місцевих). 7 травня 1998 р. затверджено Положення про Державний фонд охорони навколишнього середовища, а 5 липня 1998 р. визначено порядок використання коштів фондів охорони навколишнього природного середовища. До коштів з охорони навколишнього середовища надходять також гроші з добровільних внесків та інші кошти.

До спеціальних зборів у системі економічного механізму охорони навколишнього середовища належать збір за спеціальне використання природних ресурсів (встановлюється на основі нормативів збору й лімітів використання природних ресурсів загальнодержавного значення використання відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 10 серпня 1992 р. № 459, а інших ресурсів – згідно з рішенням Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, міських рад.

Правове регулювання збору за спеціальне використання конкретних природних ресурсів встановлюється відповідно до ресурсних нормативно-правових актів. Таким актом щодо використання водних ресурсів є Постанова Кабінету Міністрів України від 18 травня 1999 р. «Про затвердження нормативів збору за спеціальне використання водних ресурсів та збору за користування водами для потреб гідроенергетики і водного транспорту».

Для оплати за використання надр існує Постанова Кабінету Міністрів України від 12 вересня 1997 р. «Про затвердження базових нормативів плати за користування надрами для видобування корисних копалин та Порядку справляння плати за користування надрами для видобування корисних копалин».

Правове регулювання нормативів за використання лісових ресурсів здійснюється згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 6 липня 1998 р. «Про затвердження Порядку справляння збору за спеціальне використання лісових ресурсів та користування земельними ділянками лісового фонду».

Кошти на проведення економічних заходів з охорони навколишнього природного середо-

вища надходять також і у вигляді фіксованих та штрафних зборів, що сплачуються за забруднення довкілля в межах нормативів викидів (скидів) або за перевищення цих нормативів.

Існує ще одне джерело надходження коштів – збір за погіршення якості природних ресурсів. Цей збір встановлюється за погіршення природних ресурсів шляхом зниження родючості ґрунтів, продуктивності лісів, рибопродуктивності водойм у разі володіння та користування цими ресурсами.

Щоб зацікавити господарюючі суб'єкти у раціональному використанні природних ресурсів, існують *стимулюючі заходи*, сутність яких полягає у встановленні певних пільг. До таких пільг можна віднести:

- надання пільгового оподаткування юридичних та фізичних осіб при їх переході на маловідходні та ресурсо- й енергозберігаючі технології, організація та впровадження очисного обладнання й устаткування для утилізації та знешкодження відходів, вжиття інших заходів, що спрямовані на раціональне використання природних ресурсів та охорону навколишнього середовища;

- надання пільгових короткострокових і довгострокових позичок для реалізації заходів, спрямованих на охорону довкілля;

- встановлення підвищених норм амортизації основних виробничих природоохоронних фондів;

- звільнення від оподаткування фондів охорони навколишнього середовища;

- передача частини коштів фондів охорони навколишнього середовища на договірних умовах підприємствам, установам, організаціям і громадянам на заходи для гарантованого зниження скидів і викидів забруднюючих речовин та зменшення шкідливих фізичних, хімічних і біологічних впливів на стан природного середовища, на розвиток екологічно безпечних технологій і виробництв;

- надання можливості одержання природних ресурсів під заставу.

Еколого-правові гарантії охоплюють також екологічне страхування, але на практиці таке страхування не використовується.

Таким чином, екологічну кризу в Україні можна подолати, лише повністю узгодивши правові норми й економічні заходи, направлені на реальне відновлення якості довкілля.

Література

1. Бойчук Ю. Д. Екологія і охорона навколишнього середовища / Ю. Д. Бойчук, Е. М. Солошенко, О. В. Бучай. – Суми : Університетська книга, 2002. – 284 с.
2. Буркинский Б. В. Природопользование: основы экономико-экологической теории / Б. В. Буркинский, В. Н. Степанов, С. К. Харичков. – О. : ИПРЭИ НАН Украины, 1999. – 350 с.
3. Гирусов Э. В. Экология и экономика природопользования / Гирусов Э.В. [и др.]. – М. : Закон и право ; ЮНИТИ, 1998. – 455с.
4. Корсак К. В. Основы екології / К. В. Корсак та ін. – К. : МАУП, 2005. – 240 с.
5. Мельник Л. Г. Екологічна економіка / Л. Г. Мельник. – Суми : Університетська книга, 2002. – 346 с.
6. Національна доповідь про стан навколишнього середовища в Україні у 2008 р. – К., 2009.
7. Софронова Т. А. Екологічні основи природокористування / Т. А. Софронова. – Л. : Новий Світ, 2003. – 248 с.

Надійшла до редколегії 18.11.2009

Анотації

Визначено, що основними забруднювачами навколишнього середовища є підприємства промисловості, комунального господарства і транспорт. Для вирішення цих проблем в Україні виділено три механізми реалізації еколого-економічної політики, які потребують удосконалення в нових умовах господарювання.

Определено, что основными загрязнителями окружающей среды являются промышленные предприятия, предприятия коммунального хозяйства и транспорт. Для разрешения этих проблем в Украине выделено три механизма реализации эколого-экономической политики, которые требуют усовершенствования в новых условиях хозяйствования.

It is pointed that the main polluters are industrial enterprises, municipal enterprises and transport. There are three mechanisms of environmental and economic policy realizing demanding improvement in new management conditions in order to solve these problems in Ukraine.

УДК 343.97

О. В. ЛІТВИНОВА,

*кандидат юридичних наук,
науковий співробітник науково-дослідної лабораторії
з проблем профілактики та розслідування злочинів
навчально-наукового інституту підготовки фахівців
для підрозділів слідства та дізнання
Харківського національного університету внутрішніх справ*

ОСОБЛИВІ ВІДМІННОСТІ ЦИВІЛЬНОГО ПОЗОВУ У КРИМІНАЛЬНОМУ ТА ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Особа, яка потерпіла від неправомірних дій щодо неї, потребує правового і соціального захисту. Одним із способів такого захисту є передбачена Конституцією України гарантія судового захисту прав особи. Відповідно до ст. 15 Цивільного кодексу України кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення. Сучасне цивільне законодавство передбачає досить широке коло можливостей особи здійснювати захист своїх прав. Як свідчить практика, найбільш поширеним є все ж таки судовий захист цивільного права та інтересу; він проголошений основною засадою цивільного законодавства.

Судовий захист порушеного права передбачає звернення потерпілої особи до суду із позовом про захист, зокрема із позовом про відшкодування заподіяних збитків чи відшкодування

моральної (немайнової) шкоди.

Загальний порядок пред'явлення цивільного позову врегульовано Цивільним процесуальним кодексом України (далі – ЦПК України). У випадку ж заподіяння шкоди злочином можливість захисту майнових інтересів потерпілої сторони передбачена Кримінально-процесуальним кодексом України (далі – КПК України). Так, ст. 28 КПК України визначає, що особа, яка зазнала матеріальної шкоди від злочину, при провадженні в кримінальній справі вправі пред'явити до обвинуваченого або до осіб, що несуть матеріальну відповідальність за дії обвинуваченого, цивільний позов, який розглядається судом разом із кримінальною справою.

Якщо порядок пред'явлення та розгляду цивільного позову в порядку цивільного